

Derek Hall

Visiting Professor, HAMK University of Applied Sciences, Finland,
And Partner, Seabank Associates, Scotland
Seabank, Maidens, Ayrshire KA26 9NN, UK
tel/fax: 00 44 1655 331442
derekhall.seabank@virgin.net

**TURYZM, MOBILNOŚĆ
I ODPOWIEDZIALNOŚĆ
W „NOWEJ” EUROPIE**

**TOURISM, MOBILITIES
AND RESPONSIBILITY
IN THE ‘NEW EUROPE’**

Zarys treści: Artykuł prezentuje problemy związane z relacją między turystycznym a mobilnością, widoczne w rozszerzonej ostatnio Unii Europejskiej (UE). Relacja ta osadzona jest w kontekście sprzeczności działań łączących turystykę, mobilność i zmiany klimatyczne. Sugeruje się, iż istnieje pilna potrzeba, by krytycznie ocenić koncept i praktyczne zastosowanie „odpowiedzialności” w turystyce europejskiej.

Słowa kluczowe: turystyka, mobilność, zatrudnienie, odpowiedzialność, Europa, UE.

Abstract: This paper highlights issues relating to the relationship between tourism and mobility evident in the newly enlarged European Union (EU). This is set within a context of policy contradictions linking tourism, mobilities and climate change. It is suggested that there is an urgent requirement to critically evaluate the concept and practice of ‘responsibility’ in European tourism.

Key words: tourism, mobilities, employment, responsibility, Europe, EU.

1. INTRODUCTION

1. INTRODUCTION

Ten krótki esej ma na celu prezentację problemów związanych z relacją między turystyką a mobilnością widocznych w rozszerzonej ostatnio Unii Europejskiej (UE). Jest to tematyka zgłębianą przez Marina Bachvarova w jego badaniach. Artykuł osadzony jest w kontekście sprzeczności działań, gdzie środki przemieszczania się (w szczególności transport powietrzny i drogowy), choć są podstawą polityki swobodnego przepływu siły roboczej i „otwartych przestworzy”, pozostają jednocześnie w opozycji do polityki ochrony środowiska, a zwłaszcza do postanowienia, by zmniejszyć emisję dwutlenku węgla powodującą zmiany klimatyczne. W tej sytuacji powstaje pilna potrzeba, by krytycznie ocenić koncept i praktyczne zastosowanie „odpowiedzialności” w turystyce europejskiej.

W drugiej połowie lat 70. w przemyśle turystycznym zaczęto ustanawiać minimalne standardy zachowań i praktyk w odpowiedzi na kryty-

This brief essay aims to highlight issues relating to the relationship between tourism and mobility evident in the newly enlarged European Union (EU): an area in which Marin Bachvarov had been active in undertaking research. This objective is set within a context of policy contradictions, where modes of mobility – air and road transport in particular – while supporting stated policy goals of free movement of labour and ‘open skies’, also appear to be in opposition to environmental policy, and most notably to the aim of reducing carbon emissions that impact upon climate change. Under these circumstances, it is suggested that there is an urgent requirement to critically evaluate the concept and practice of ‘responsibility’ in European tourism.

It was in the late 1970s that the tourism industry began establishing minimum standards of behaviour and practice in

kę postępowania firm turystycznych. Weszło w modę wprowadzanie kodeksów postępowania lub kodeksów etycznych, określających zachowania uznane za właściwe (MASON, MOWFORTH 1996; PAYNE, DIMANCHE 1996; MOWFORTH, MUNT 1998, 2003; FENNEL 1999, 2000; FARRELL i in., 2002A; STARK, 2002; WEEDEN, 2005). Większość tych kodeksów dotyczyło raczej turystów niż procedur działania firm. Ustalone zasady rozumienia odwiedzanej kultury, poszanowania i wrażliwości względem „ludności gospodarza” oraz poruszania się z wyczuciem w środowisku odwiedzonym, zdają się nakładać odpowiedzialność na wpływ turystyki oraz jego wyraźne, konkretnie zlokalizowane i natychmiastowe skutki raczej na turystów niż na większe koncerny.

W ten sposób, chociaż kodeksy postępowania stworzyły firmom możliwość wykazania się nie-nagannymi praktykami, jak też znajomością należącego zachowania w różnych kulturach i środowiskach, w rzeczywistości na tle całego przemysłu turystycznego wydaje się, że zostały przyjęte po to, by zdjąć odpowiedzialność z zarządów firm. Nie oznacza to, iż turyści nie powinni czuć się odpowiedzialni za swoje zachowanie w podróży do miejsc docelowych i w samych tych miejscach, ale sugeruje, że kodeksy stworzone dla turystów (często bez żadnego udziału ich samych) zdejmują odpowiedzialność zarówno z firm turystycznych, jak i władz lokalnych.

Powstaje więc problem poziomu odpowiedzialności akceptowanej i ponoszonej przez uczestników „przemysłu” turystycznego względem jego kulturowych i środowiskowych konsekwencji. Można tu podać przykłady „kodeksów” turystycznych zaczerpnięte z badań MALLOYA i FENNELLA (1998), którzy przeanalizowali 144 pojedynczych zasad etycznych z 40 kodeksów. Odkryli, iż 77% oferowało jedynie zalecenia bez uzasadnienia, dlaczego niektóre zachowania są właściwe, nie ustalając i nie wyjaśniając w ten sposób charakteru odpowiedzialności uczestnika turystyki. To z kolei odzwierciedla brak odpowiedzialności ze strony tych, którzy formułowali taki kodeks. Co więcej, logika, kontrola oraz zainteresowanie takimi kodeksami i ich skuteczność były problematyczne. Na przykład GARROD i FENNEL (2004) ocenili 58 kodeksów dotyczących obserwacji wielorybów i znaleźli wiele znaczących różnic między nimi. Zostało to uznane jako ważna przeszkoda dla zrównoważonego rozwoju

response to the criticisms of tourist and tourism company behaviour. It became fashionable for businesses to produce codes of conduct, behaviour or ethics, comprising lists of what they believed to be appropriate behaviour (MASON, MOWFORTH 1996; PAYNE, DIMANCHE 1996; MOWFORTH, MUNT 1998, 2003; FENNEL 1999, 2000; FARRELL et al. 2002A; STARK 2002; WEEDEN 2005). The majority of these codes were established for tourists rather than for the operating procedures of businesses per se. Their now familiar guiding principles of understanding the culture visited, respecting and being sensitive to the host population, and treading softly on the host environment, appeared to focus the responsibility for tourism impacts almost wholly on the tourist and on explicit, localised and immediate implications, rather than on larger, macro-scale concerns.

In this way, although codes have offered businesses an opportunity to highlight best practice as well as being educators for expected behaviour in diverse cultures and environments, overall within the tourism industry they often appear to have been employed to deflect responsibility away from company management. While this is not to suggest that tourists should not shoulder responsibility for their behaviour to and in destination environments, it suggests that codes drawn up for tourists (often not by tourists nor with such ‘stakeholder’ representation) may indicate a lateral displacement of responsibility both from tourism companies and from host destination authorities.

This clearly raises issues concerning the level of responsibility assumed and prosecuted by stakeholders of the tourism ‘industry’ for the sector’s cultural and environmental consequences. This can be exemplified in the field of tourist ‘codes’ from research undertaken by MALLOY and FENNEL (1998), who analysed 414 individual ethical statements from 40 tourism codes of ethics. They found that 77 per cent merely offered injunctions and did not suggest why certain behaviour should be followed, thereby failing to locate and explain the nature of stakeholder responsibility. This reflects, in its turn, a lack of responsibility on the part of those drawing up the codes. Further, the consistency, monitoring, take-up and effective-

ju tej formy turystyki. Krytycy przemysłu turystycznego (np. D'SA 1999) od dawna utrzymują, iż ogólnoświatowy kodeks etyczny opracowany przez Światową Organizację Turyzmu (WTO 2001) tylko zakłóca nierówny strukturalny charakter turystyki, którego korzenie tkwią w globalnym systemie gospodarczym, gdzie nadrzędnym celem jest osiąganie zysków, i który zdaje się umniejszać znaczenie zewnętrznych kosztów społecznych i środowiskowych. W rzeczywistości kodeks WTO nie stosuje określenia „turystyka etyczna”, lecz w zamian używane jest pojęcie „turystyka odpowiedzialna”. Według RYANA (2002, s. 17) jest tak, ponieważ jakkolwiek sektory „przemysłu” chciałyby popierać etyczne podejście do rozwoju turystyki, jest to trudne do osiągnięcia ze względu na „złożone i praktyczne problemy zarządzania”. Wśród takich problemów, które zresztą można pokonać, znajduje się fakt, iż sektor opiera się raczej na usługach niż na dobru materialnym, a te nie nadają się do standaryzacji lub kontroli (FLECKENSTEIN i HUEBASCH 1999), pomimo coraz częstszego przyjmowania standardów wzorcowych. Ponadto łańcuchy podaży mogą być długie, a dostawcy niechętni, by zaakceptować wspólne podejście etyczne. Wydaje się jednak, że istnieje rozwiązanie.

„Wybór klienta” jest to (fałszywie nierealistyczny i często oderwany) frazes propagowany przez (niektóre) rządy europejskie, w tym brytyjski, w odniesieniu do wielu sektorów, takich jak zdrowie, edukacja i transport. Za tym idzie ogromny wzrost korzystania z transportu samochodowego i powietrznego, co widać na przykładzie częstotliwości przerw weekendowych i gwałtownie rosnącej liczby tanich linii lotniczych. „Wolność” nie została wystarczająco zrównoważona odpowiedzialnością, w konsekwencji czego mamy do czynienia ze zbliżającym się ważnym przełomem w zbiorowym zachowaniu w „rozwinętym”, „wolnym” świecie, w którym trzeba przywoływać (samo)ograniczenie – rzecz zniechęcającą w modelach „zachodniej demokracji opartej na rynku”. Jak na ironię, jedną z najmniej ograniczanych gospodarek, przynajmniej w kwestii rosnącej emisji związków węgla, jest gospodarka chińska, która wciąż utrzymuje komunistyczną postawę polityczną.

ness of such codes have been problematic. For example, GARROD and FENNEL (2004) evaluated 58 whale-watching codes and found considerable variation between them. This was seen as a major constraint on the sustainable development of this activity.

Critics of the tourism industry (e.g. D'SA 1999) have long argued that a global code of ethics, as evolved by the World Tourism Organization (WTO 2001), will only tinker with the unequal structural nature of tourism, the roots of which lie in a profit-driven global economic system that appears to marginalise social and environmental external costs. Indeed, the WTO Global Code stops short of advocating 'ethical tourism' and instead uses the term 'responsible tourism'. For RYAN (2002: 17), this is because although sectors of the 'industry' would like to support an ethical approach to tourism development, it is difficult to implement because of the "complex and pragmatic issues of management". Such issues, which are not insurmountable, include the fact that the sector is based on service rather than a physical good, which may not lend itself to standardisation or control (FLECKENSTEIN and HUEBASCH 1999) – despite the increasing adoption of benchmarking standards; and the fact that supply chains may be long, with sub-contractors unwilling to adopt common ethical approaches. But again, there seems to be an obvious answer to this latter issue.

'Consumer choice' has been a (disingenuously unrealistic and often irrelevant) policy cliché promoted by (some) European governments – not least that of the UK – over a wide range of sectors including health, education and transport. Yet this has followed, if not led, a massive growth in both motor car use and air travel, exemplified by the frequency of weekend breaks and the rapid growth in low-cost airlines (LCAs). 'Freedom' has not been sufficiently balanced by responsibility, partly as a consequence of which we face a major and imminent watershed in collective behaviour in the 'developed' 'free' world, where (self) constraint and restriction – both anathema to models of 'Western market-based democracy' need to be invoked. Ironically, one of the least restrained economies, at least in terms of

2. ZMIENIAJĄCA SIĘ MOBILNOŚĆ

Różnice między turystyką a innymi formami czasowej mobilności, między migracją a aktywnością transgraniczną od dawna są mało wyraźne, przynajmniej w Europie Środkowej i Wschodniej (WILLIAMS, HALL 2000; HALL, WILLIAMS 2002; COLES i in. 2004; HALL, MULLER 2004). Użycie i znaczenie słowa „turysta” stają się coraz bardziej wieloznaczne, zwłaszcza gdy poszerzanie UE o kolejne kraje członkowskie stymuluje migrację zarobkową, rozwój drugich domów (BACHVAROV 2006) i innych form (czasowej) mobilności. „Drenaż mózgow” dobrze wykształconych profesjonalistów z krajów nowo przyjętych do Unii, jak np. lekarzy z Polski (np. *Francja 24*, 2006; PIDD, HARDING 2006; WHEWELL 2006), jest dobrze znany, ale długoterminowa redukcja różnic pomiędzy starymi i nowymi członkami Unii może jeszcze wzmocnić ten proces.

Wczesne raporty określają turystyczne rynki pracy zarówno jako źródło, jak i odbiorcę krótkoterminowego, sezonowego, ale stosunkowo dobrze płatnego zatrudnienia (WOODS 2004).

Regionalna mobilność transgraniczna jest ważnym produktem ubocznym postkomunistycznej rekonstrukcji. Odzwierciedla zarówno siły integracji (turystyka, migracje zarobkowe, zakupy), jak i dezintegracji, a przynajmniej dyslokacji (ucieczki uchodźców i potrzeba nieformalnego drobnego handlu i wymiany) (SIK, WALLACE 1999; THUEN 1999; WILLIAMS, BALAZ 2002; AIDIS 2003; EGBERT 2006). Wskazując na zawiłą pajęczynę połączeń i sieci po obu stronach granicy (BACHVAROV 1997b; GALIA 2006), można zauważyć, że taka mobilność znacznie wzrosła, stawiając ważne pytania na temat lokalnej i regionalnej integracji (HALL 2000; WILLIAMS, BALAZ 2000).

Społeczne koszty turystyki mogą wynikać z promocji inwestycji zagranicznych. Szerzenie przez media informacji na temat niskich cen nieruchomości doprowadziło do tego, iż zachodni Europejczycy coraz lepiej zdają sobie sprawę z atrakcyjnej ceny ewentualnych drugich domów w wybranych miejscach i regionach (VAGNER, FIALOVA 2004; FIALOVA, KADLECOVA 2006). Jedną z konsekwencji tego może być sytuacja spotykana w różnych krajach w Europie, gdzie miejscowi mieszkańcy zostają wypierani ze swych własnych rynków mieszkaniowych zarówno w pożądanym sektorach miejskich, regionach

growth in carbon emissions, is that of China, which still maintains a communist political stance.

2. CHANGING MOBILITIES

Distinctions between tourism and other forms of temporary mobility, migration and cross-border activity have long been blurred, not least in Central and Eastern Europe (CEE) (WILLIAMS and HALL 2000; HALL and WILLIAMS 2002; COLES et al. 2004; HALL and MÜLLER 2004). Use and meaning of the term 'tourist' has become increasingly ambiguous, particularly as successive enlargements of the EU stimulate employment migration, second home development (BACHVAROV 2006) and other forms of (temporary) mobility. 'Brain drains' of well-educated professionals from the accession countries, such as that of doctors from Poland (e.g. *FRANCE 24* 2006; PIDD and HARDING 2006; WHEWELL 20-2006), have been well publicised, but the longer-term reduction of differentials between old and new EU members may ameliorate this. Early reports identified tourism labour markets as both the source and beneficiaries of short-term, seasonal, but relatively highly-paid employment (WOODS 2004).

Regional cross-border mobility is a significant by-product of post-communist restructuring. It reflects forces of both integration – tourism, labour migration, shopping – and disintegration, or at least dislocation – refugee flight and the need for informal petty trading and exchange (SIK and WALLACE 1999; THUEN 1999; WILLIAMS and BALAZ 2002; AIDIS 2003; EGBERT 2006). Indicating the intricate web of linkages and networks on both sides of borders (BACHVAROV 1997b; GALIA 2006), such mobility experiences have grown considerably, raising important issues for local and regional integration (HALL 2000; WILLIAMS and BALAZ 2000).

Social costs of tourism may arise from the promotion of foreign investment opportunities. Media publicity highlighting low property values has led to an increased awareness among western Europeans of attractively priced potential second homes in selected locations and regions (VAGNER and FIALOVÁ 2004; FIALOVÁ and KADLECOVÁ 2006). One consequence of this may be

wiejskich, jak i w miejscach na wybrzeżu. Bezpośrednia inwestycja zagraniczna w infrastrukturę i atrakcje może również spowodować, iż nowe państwa członkowskie będą wystawione na działanie korporacji i wahnięcia rynku (BEHRINGER, KISS 2004; BACHVAROV 2006).

Wprowadzenie i rozwój tanich linii lotniczych oferujących loty z i na lotniska regionalne w nowo przyjętych państwach były istotne dla ruchu wewnątrz europejskiego. Rynek dla użytkowników transportu lotniczego znacznie się pogłębił poprzez zastosowanie stosunkowo niskich cen biletów, wykorzystanie osobistego dostępu do technologii informacji oraz zastosowanie „supermarketowego” stylu marketingu i promocji. Tanie linie lotnicze obsługują obecnie ponad 20% europejskich pasażerów, podczas gdy w 2000 r. było ich tylko 5% (ROBERTS, HARRISON 2006).

Pomimo wszystko rola tanich linii lotniczych, jaką odgrywają one w zwiększaniu mobilności zawodowej, podlega pewnej dyskusji. Wcześniejsze fazy ich rozwoju, w większości związane z podróżami w czasie wolnym, następowały poza rosnącym segmentem podróży w interesach (MASON 2000, 2001). Ostatnie wydarzenia ułatwiły istotną przestrzenną przebudowę mobilności pracy i ludności pomiędzy państwami środkowej i wschodniej Europy a europejską piętnastką. Chociaż migracje ze wschodu na zachód związane z pracą są niczym nowym (np. CASTLES, BOOTH, WALLACE 1984), szerokie zastosowanie tanich lotów w ramach powiększonej UE, ideologicznie (jeśli nawet nie zawsze w praktyce) promujące wolny ruch pracy, jest ważnym i stosunkowo nowym elementem w takim przestrzennym przekształceniu.

3. POLITYKA, STRUKTURA I ODPOWIEDZIALNOŚĆ ETYCZNA

Chociaż tworzenie tanich linii lotniczych jest zgodne z przesłankami polityki Unii Europejskiej dotyczącymi transformacji przestrzennej, ich rozwój często pozostaje w sprzeczności z polityką ochrony środowiska Unii. Może jednak nie powinno się winić tanich linii za naturalne sprzeczności (oraz wynikającą z nich hipokryzję) w polityce unijnej, jak również w polityce większości krajów europejskich w tym względzie.

Światowy turystyzm i podróże odzwierciedlają szeroki wachlarz form, działań, związków i zna-

that, as elsewhere in Europe, local residents find themselves priced out of their own local housing markets, whether in desirable urban sectors, rural regions or coastal locations. Foreign direct investment in major infrastructure, accommodation and attraction projects may also leave new member states vulnerable to the power of transnational corporations and the vagaries of global market conditions (BEHRINGER and KISS 2004; BACHVAROV 2006).

The introduction and growth in operations of low cost airlines out of and to regional airports in the accession states has been significant for intra-European mobilities. The market for air transport users has been substantially deepened by the LCAs' relatively low fares, exploitation of personal access to information technology, and employment of 'supermarket' style marketing and promotion. LCAs now carry more than twenty per cent of European air passengers compared to five per cent in 2000 (ROBERTS and HARRISON 2006).

Nonetheless, the role of LCAs in facilitating labour mobility, is a matter of some debate. Earlier phases of LCAs' development and growth largely related to (expanded) leisure travel (markets) outwards from cores with an increasing segment of business travel (MASON 2000, 2001). More recent developments have facilitated a significant spatial restructuring of labour and population mobility between the CEE accession states and the EU15. Although east-west labour migration in Europe is nothing new (e.g. CASTLES, BOOTH and WALLACE 1984), the significant employment of relatively low-cost scheduled flights within an enlarged EU ideologically (if not always in practice) promoting the free movement of labour is an important and relatively new element in such spatial restructuring.

3. POLICY, STRUCTURE AND ETHICAL RESPONSIBILITY

But while low-cost airlines support central planks of EU policy influencing spatial transformation, their growth also contradicts EU environment policy. But it is perhaps unfair to blame LCAs for the inherent contradictions (and implicit hypocrisy) of EU policy and

czeń etosu firmowego we współczesnych organizacjach biznesowych oraz agencjach zarządzania politycznego, od bardzo sztywnych i biurokratycznych począwszy, po wysoce elastyczne i spontaniczne (MINTZBERG 1996). Turizm jest oparty na silnej konkurencji i ostatecznie zdominowany przez korporacje wielonarodowościowe (TNCs), wywierające presję na firmy zaopatrujące miejscowości docelowe, co powoduje nierówną wymianę i relacje. Operatorzy zmuszeni są rywalizować poprzez fuzje międzynarodowe i przejmowanie firm, rozwijanie nowych produktów i agresywny marketing, a także poprzez obniżenie cen. Często utrzymują się ze względu na działanie gospodarczego efektu skali. Wynikająca stąd niestabilność sektora utrudnia firmom planowanie bardziej zrównoważonej przyszłości i ich chęci, by zachowywać się bardziej odpowiedzialnie, zostają zepchnięte na margines (MILLER 2001).

Różne kultury, w których rozwija się biznes (nie tylko turizm) mają różne koncepcje odpowiedzialności i etyki (BURGESS 2003; LAING 2004; również patrz LINDFELT 2004: stosunek do etyki w biznesie w Finlandii, WRIGHT i in. 2003: etyka w biznesie w Chinach, oraz POMERANZ 2004: etyka biznesowa w perspektywie islamskiej). FISHER (2003) wskazuje na różnicę między powierzchownym a głębokim podejściem do etyki, jako różnicę między retoryką dotyczącą etyki a rzeczywistą praktyką biznesową. Autorka ta twierdzi, iż powierzchowne podejście do etyki, które związane jest z zaspokojeniem własnych potrzeb, nie będzie promować etycznego zachowania, podczas gdy podejście głębokie, motywowane pragnieniem postępowania właściwie, może potencjalnie do tego doprowadzić. Twierdzi ona również, że większość firm, celowo lub nie, przyjmuje powierzchowne podejście do etyki (patrz również: LOCKE 2003).

HENDRY (2004) sugeruje, iż relacja między biznesem a społeczeństwem opiera się na tym, iż żyjemy w społeczeństwie o podwójnej moralności, w którym ludzie układają swoje życie kontrastując dwa zestawy zasad: te kojarzone z tradycyjną moralnością, które, choć uwzględniają interes własny, podkreślają jednocześnie obowiązki i odpowiedzialność, uczciwość i szacunek w stosunku do innych i ostatecznie przedkładają potrzeby tych ostatnich ponad swoje; oraz te kojarzone z interesem własnym. Te drugie również narzucają obowiązki (takie jak wymogi usługi czy odpowiednie poziomy bezpieczeństwa), ale

indeed of the policies of most European governments in this respect.

The global tourism and travel mirrors the way in which contemporary business organisations and agencies of political governance represent a wide range of forms, activities, linkages and senses of corporate ethos, from the highly rigid and bureaucratic to the highly flexible and *adhocratic* (MINTZBERG 1996). It is fiercely competitive and ultimately dominated by transnational corporations (TNCs), whose leverage of power over destination suppliers creates unequal exchange and power relationships. Operators are forced to compete through international mergers and acquisitions, new product development and aggressive marketing, often through lower prices. They often survive on small margins because of the substantial economies of scale derived. The resulting instability of the sector makes it difficult for companies to plan for a more sustainable future, and incentives to behave more responsibly become marginalised (MILLER 2001).

Different cultures in which business – not least tourism – takes place, have varying conceptions of responsibility and ethics (BURGESS 2003; LAING 2004; also see LINDFELT (2004) on attitudes to ethics in business in Finland, WRIGHT *et al.* (2003) on business ethics in China, and POMERANZ (2004) discussing Islamic perspectives on business ethics). FISHER (2003) draws a distinction between surface and deep approaches to ethics in understanding the difference between the rhetoric concerning ethics and actual business practice. She argues that a surface approach to ethics, which is associated with self-interest, will not promote ethical behaviour, while a deep approach, motivated by the desire to do the right thing, does have the potential to do so. She claims that most businesses either intentionally or unintentionally adopt a surface approach to ethics (see also LOCKE 2003).

Further, HENDRY (2004) suggests that the relationship between business and society is based on the fact that we live in a 'bimoral' society in which people govern their lives by two contrasting sets of principles: those associated with traditional morality, which, while embracing some self-interest, emphasise duties and responsibilities, honesty and respect towards others, and ultimately put

ogólnie rzecz biorąc są one minimalne. Nacisk kładziony jest raczej na konkurencję rynkową niż na współpracę. Choć obydwie grupy zasad zawsze istniały w społeczeństwie, w ostatnich latach tradycyjne autorytety moralne – zorganizowana religia, państwo, rodzina, społeczność, edukacja – znacznie osłabły w wielu krajach europejskich. Dla kontrastu, moralność interesu własnego wydaje się nabierać o wiele większej społecznej (i politycznej) zasadności i to w odniesieniu do bardzo wielu zachowań.

Rola rządów w stymulowaniu i tworzeniu odpowiedniego przedsiębiorczego klimatu dla rozwoju turystyki w Europie Środkowej i Wschodniej oraz migracji zarobkowych może być ogromna. Może się tak stać, gdy zostanie zaadoptowana polityka przedsiębiorczości (NYLANDER 2001; NYLANDER, HALL 2005). Polityka UE np. podkreśla potrzebę stworzenia klimatu sprzyjającego przedsiębiorczości. Taka polityka powinna zachęcać do podjęcia wspólnej odpowiedzialności społecznej, integracji zagadnień środowiskowych i społecznych z celami działalności gospodarczej oraz do interakcji z uczestnikami zjawiska, mając na celu wkład w zrównoważony rozwój (LORKIPANIDZE, BREZET, BACKMAN 2005). Jednakże wg FISHER (2003) i HENDRY'EGO (2004) wydaje się to mało realistyczne.

Rosnąca różnorodność zarówno turystów, jak i osób zatrudnionych w turystyce oraz rosnąca konkurencyjność miejscowości i firm wymagają umiejętności, które mogą być przekazywane międzynarodowo, a które zwiększą zatrudnienie (AITKEN, HALL 2000). Jednak, podczas gdy potrzeba takich umiejętności jest uznawana przez przemysł, często mamy do czynienia z niechęcią, by zaakceptować ich wagę ze strony poszczególnych firm. W swojej analizie porównawczej regionalnej działalności gospodarczej, WILLIAMS i COPUS (2005, s. 318) odkryli, iż przyczyną gorszego rozwoju niektórych regionów jest brak szkolenia. Dla regionalnej transformacji i restrukturyzacji niezbędne jest ustalenie i skonsolidowanie „nowej mentalności”, chociaż niewidoczna dla oka kontynuacja i opór mogą się utrzymywać poprzez powstałe wcześniej układy biznesowe/polityczne, np. w niektórych częściach dawnego Związku Radzieckiego popiera się i przedłuża istnienie form „przyjaznego kapitalizmu” (HALL 2004).

Może to być widoczne w niskiej jakości usług, niedokładnej lub błędnej informacji oraz słabych lub nieistniejących badaniach rynku. Na

their needs above our own; and those associated with 'entrepreneurial' self-interest. These also impose obligations (such as service requirements and appropriate safety levels), but, overall, they may be minimal: emphasis is placed upon market competition rather than collaboration. Although both sets of principles have always been present in society, in recent years, and very rapidly, traditional moral authorities – organised religion, state, family, community, education – may have lost much of their force in a number of European countries. By contrast, the morality of self-interest appears to have acquired a much greater social (and political) legitimacy, and over a much wider field of behaviour.

The role of governments in stimulating and creating an appropriate entrepreneurial climate for the development of tourism in CEE and the stimulation of employment migration may be critical. This may be accomplished most explicitly by the adoption of an entrepreneurship policy (NYLANDER 2001; NYLANDER and HALL 2005). The EU enterprise policy, for example, emphasises the need for a regulatory climate favourable to entrepreneurship. Such policy should encourage corporate social responsibility (CSR), the integration of environmental and social concerns with business objectives, and interaction with stakeholders, with the objective of contributing to sustainable development (LORDKIPANIDZE, BREZET and BACKMAN 2005). But according to FISHER (2003) and HENDRY (2004) this would seem unrealistic.

The increasing diversity of both tourists and workers in the tourism industry and the growing competitiveness of destinations and businesses requires internationally transferable skills that can enhance employability (AITKEN and HALL 2000). But while there is a recognition of the need for such skills in the industry as a whole, there is often a reluctance to acknowledge its importance within individual businesses. In their comparative analysis of regional entrepreneurial activity, WILLIAMS and COPUS (2005: 318) found a clear 'training-deficit' between dynamic and lagging regions. Crucial to regional transformation and restructuring has been the need to establish and consolidate 'new mentalities', even

przykład w Bułgarii BACHVAROV (1997a, 1999, 2006) twierdził, iż odpowiednia jakość turystyki to taka, która spełnia wymagania według usługodawców. Urozmaicenie i podniesienie jakości usług powinno być jednym z celów strategicznych turystyki bułgarskiej, gdzie priorytetem jest wysokiej jakości szkolenie osób pracujących w tym przemyśle. Na Litwie centrum informacji i rozwoju turystyki wiejskiej zapewnia profesjonalne doradztwo obecnym i potencjalnym przedsiębiorcom w tej branży, działając jako łącznik między turystami a usługodawcami (LORDKIPANIDZE, BREZET, BACKMAN 2005). Bardziej odległe regiony mogły napotkać problemy z dostępem do szkoleń, choć wszechstronne informacje internetowe powinny je łagodzić.

Pojawienie się możliwości zatrudnienia w turystyce może wywierać głęboki strukturalny, społeczny i ekonomiczny wpływ na społeczności lokalne. Wpływ ten zależy od tego, czy zatrudnienie w turystyce wzmacnia istniejące różnicowanie społeczne i strukturalne, czy też prowadzi do wyłonienia nowych grup społeczno-ekonomicznych niwelujących nierówności społeczno-ekonomiczne. VERBOLE (2003) np. wykazał, iż stosunkowo jednolite „społeczności”, które reagują na turystykę, mogą ulec podziałowi wraz z pojawieniem się miejscowych podgrup zajmujących różne stanowiska w procesie rozwoju. W rezultacie pojawiają się lokalni zwycięzcy i przegrani (HALL 2005).

Zwiększone możliwości mogą wynikać z zajmowania korzystnej pozycji strukturalnej. Na przykład posiadacze gruntów na kluczowych terenach mogą wzmocnić swą pozycję strukturalną lub sprzedać ziemię developerom z dużym zyskiem. Tym, którzy zdobyli więcej wiedzy lub umiejętności turystyka może zaoferować nowe możliwości na stanowiskach menedżerskich i w ten sposób spowodować pęknięcia w lokalnym systemie stratyfikacji. Klasyczne studium wioski na Wyspach Kanaryjskich dokonane przez MOORE'A (1970) pokazało, jak wyłoniła się klasa nowych przedsiębiorców w wyniku skromnego rozwoju turystyki, rzucając wyzwanie tradycyjnej władzy miejscowych przywódców politycznych.

Następnym etapem może być efekt demonstracji – naśladowania wartości i stylów życia turystów. Podwyższony status pracowników turystyki i osób, które odnoszą korzyści materialne z rozwoju turystyki może być wzmocniony poprzez dostęp do miejsc i urządzeń inaczej niedostępnych

though an underlying continuity and resistance may persist through pre-existing business/political ('survival') networks, for example in parts of the former Soviet Union acting to support and perpetuate forms of 'crony capitalism' (HALL 2004).

This may be reflected in poor service quality, inadequate or inappropriate information, and poor or non-existent market research. For example, in Bulgaria, BACHVAROV (1997a, 1999, 2006) argued that tourism quality is still regarded as that which is necessary to satisfy demand as perceived by the providers. The diversification and upgrading of services should be one of the strategic objectives of Bulgarian tourism, with high quality training for those in the industry as a priority. In Lithuania, the country's rural tourism information and development centre provides professional advice to current and potential rural tourism entrepreneurs, acting as an intermediary between tourists and rural tourism providers (LORDKIPANIDZE, BREZET and BACKMAN 2005). More remote regions may have suffered from problems of access to training, although comprehensive online provision should now be able to ameliorate this constraint.

The arrival of tourism employment opportunities can exert profound structural and social as well as economic impacts on resident communities. Evidence varies concerning whether tourism employment reinforces existing social and structural differentiation or allows new socio-economic groups to emerge to reduce socio-economic inequalities. VERBOLE (2003), for example, has shown that relatively homogeneous 'communities' that respond to tourism can become fragmented with the emergence of local sub-groups assuming different stances in respect of development. This can result in both local winners and losers from tourism development processes (HALL 2005).

Enhanced opportunities can result from being located in an advantageous structural position. For example, those owning land in key locations can reinforce their structural position or sell to developers for substantial financial gain. For those with more education or training, tourism may provide new opportunities in managerial positions and thereby open further fractures in local stratification systems. MOORE's (1970) classic

(być może w efekcie rozwoju turystyki) dla miejscowej ludności (np. SEATON 1996, 1997). Na Malcie młode dorosłe osoby doświadczyły znacznej mobilności społecznej jako bezpośredniego rezultatu turystyki (BOISSEVAIN 1977; BOISSEVAIN, INGLOTT 1979). Związki rodzinne osłabły i pojawiły się konflikty międzypokoleniowe. Tam, gdzie młode dorosłe osoby czują, iż ich pozycja społeczna wzrosła, mieszkańcom lokalnym może być trudno wspólnie odpowiedzieć na wyzwania rzucone ich dotychczasowym, tradycyjnym układem społecznym. „Przemysł” turystyczny może być co najwyżej ambiwalentny, jeśli chodzi o zaakceptowanie odpowiedzialności za burzenie lokalnych struktur społecznych (HALL, BROWN 2006).

4. EFEKTY RESTRUKTURYZACJI

Gdy gwałtowna prywatyzacja przemysłu turystycznego w Europie Środkowej i Wschodniej na początku lat 90. przyniosła wysokie bezrobocie na skutek redukcji dużych byłych państwowych przedsiębiorstw (HALL 1991; HARRISON 1993), zapewniła też polityczną i prawną wolność w zakresie zakładania wielu małych i średnich przedsiębiorstw. Wczesny rozwój prywatnych pensjonatów, restauracji oraz atrakcji i usług turystycznych spowodował, iż wielu rezydentów zostało włączonych do tego przemysłu.

Na Węgrzech SZIVAS i RILEY (2002) odkryli, że ci, co dołączyli do przemysłu turystycznego, pochodzili z wielu różnych i niezwiązanych ze sobą sfer zawodowych. Jednak chociaż turystyka wspomagała przebudowę rynku pracy, pozostała jednocześnie jednym z najniżej opłacanych sektorów węgierskiej gospodarki. Działo się tak, ponieważ zmiany w społeczeństwie węgierskim są tak szeroko zakrojone od lat 80., że przyjęcie czegoś, co byłoby obce w innych okolicznościach, stało się normą społeczną. Co więcej – i jest to powszechna cecha statystyczna – jako że turystyka często funkcjonuje w ramach nieformalnej gospodarki, prawdziwe zarobki i korzyści płynące z zatrudnienia w turystyce mogą być znacznie większe niż te wykazywane oficjalnie.

SZIVAS i RILEY (2002) odkryli stosunkowo niski poziom mobilności przestrzennej w procesie zmian strukturalnych. Zasugerowali oni, iż mogła ona zostać zastąpiona przez mobilność

study of a Canary island village revealed how a class of new entrepreneurs emerged as a result of modest tourism development to pose a challenge to the traditional power of local political leaders.

The demonstration effect – an emulation of the values and lifestyles of tourists – may follow. And the self-perceived increased status of tourism workers and those gaining economically from tourism development may be reinforced by access to locations and amenities otherwise inaccessible (perhaps as a result of tourism development) to the resident population (e.g. SEATON 1996, 1997). In Malta, young adults experienced considerable social mobility as a direct result of tourism (BOISSEVAIN 1977; BOISSEVAIN and INGLOTT 1979). Family ties were loosened and inter-generational conflicts emerged. Where young adults feel that their social position has been enhanced, local people may find it difficult to respond collectively to such challenges to their former cohesion. The tourism ‘industry’ may be at best ambivalent in wanting to acknowledge its responsibilities towards disrupting local social structures (HALL and BROWN 2006).

4. RESTRUCTURING EFFECTS

While the rapid privatisation of the tourism industry in Central and Eastern Europe in the early 1990s brought substantial unemployment with the ‘downsizing’ of large former state enterprises (HALL 1991; HARRISON 1993), this also provided the political and legal freedom for the opening up of many small- and medium-scale private enterprises and entrepreneurial opportunities. The early growth of private guest houses, restaurants and visitor attractions and services saw many residents being drawn into the industry while others were left.

In Hungary, SZIVAS and RILEY (2002) found that new entrants to the tourism industry appeared to have transferred from a wide and unconnected range of occupations. But while tourism appeared to assist labour market adjustment, it also remained one of the lowest paid sectors of the Hungarian economy. This is because change was so widespread in Hungarian society from the mid-1980s that it became a societal norm

zawodową, gdzie pracownicy zmieniają sektor pracy, ale pozostają raczej zatrudnieni w tej samej dziedzinie, zamiast poszukiwać zatrudnienia w bardziej oplacalnej.

Strukturalny napływ siły roboczej z różnych przemysłów nasuwa pytanie, jaki jest wpływ takiego poziomu różnorodności na samą turystykę oraz jakie mechanizmy działają, by wspomóc niezbędne procesy adaptacyjne i socjalizacyjne towarzyszące lub poprzedzające szkolenia i edukację. Nowi uczestnicy przynoszą ze sobą doświadczenie, które może się różnić od wymaganego w pracy w turystyce. Literatura dotycząca psychologicznych skutków zmiany zawodu ze związanego z produkcją na pracę w usługach sugeruje, iż wymaga to znacznego przystosowania się (SZIVAS, RILEY 2002). Na krótką lub średnią metę wykorzystanie takiej siły roboczej może służyć utrwaleniu złej jakości usług (np. AIREY 1994; AIREY, SHACKLEY 1997). Może się do tego przyczynić wykluczanie kobiet, poprzez redukcje w państwowej służbie zdrowia i opiece nad dziećmi, planowaniu rodziny i edukacji, jak również wielkie redukcje etatów administracyjnych, które kobiety mogą zajmować. Szeroko zakrojone badania wykazały, że, ogólnie rzecz biorąc, w tych warunkach kobiety zajmują gorszą pozycję, jeśli chodzi o czerpanie korzyści z nowych możliwości gospodarczych. W turystyce, pracując jako przewodniczki i hostessy w nowo sprywatyzowanych lub nowych firmach, często obsadzone są w roli postrzeganej jako przedłużenie „roli domowej”, nisko płatnej. Często muszą polegać na napiwkach i innych grzecznościach, by zapewnić sobie wystarczający dochód (BUCKLEY 1997).

Jednak główna rola kobiet w turystyce i znaczenie turystyki w transformacji strukturalnej nakłada znaczną odpowiedzialność zarówno na rozwijający się turystyka i tych, co nim zarządzają, jak również na jego współpracę i partnerstwo z innymi rozwijającymi się sektorami społecznymi i gospodarczymi, aby zidentyfikowały potrzeby kobiet oraz wspierały działalność gospodarczą kobiet poprzez oferowanie specjalistycznych szkoleń i dostępu do kredytów (WEINER 1997; HALL 2001). GHODSEE (2003) twierdzi, iż przynajmniej w przypadku Bułgarii poparcie państwa dla żywotnych sektorów gospodarczych, takich jak turystyka, gdzie występują stosunkowo wysokie zarobki i zatrudnienie „masy krytycznej” kobiet, może im pomóc udźwignąć ciężar procesów przejściowych.

to accommodate what would have been alien in other circumstances. Further – and this is a common statistical issue – as tourism enterprises often operate within the informal economy, real earnings and benefits derived from tourism employment may be significantly greater than officially recorded.

Within this process of structural readjustment, SZIVAS and RILEY (2002) detected a relatively low level of spatial mobility. They suggested that it may have been replaced by occupational mobility, with workers changing job sectors but staying in the same area, rather than attempting to pursue their original employment in a more prosperous region.

The structural influx of labour from a wide range of industries raises the question of how tourism itself is affected by such a level of diversity and what mechanisms are in place to assist the necessary adaptation and socialisation processes to accompany or precede training and education. New entrants to the sector bring experience that may be different from their tourism employment requirements. The literature on the psychological effects of occupational change from production to service suggests that much adaptation is needed (SZIVAS and RILEY 2002). In the short to medium term, the use of such labour may act to prolong the persistence of poor service attitudes (e.g. AIREY 1994; AIREY and SHACKLEY 1997).

The way in which restructuring processes influence the role and identity of women has long been debated. WEINER (1997) pointed to the effects of such processes in marginalising and/or excluding women through reductions in state-funded health and child care, family planning and education, as well as heavy reductions in the administrative employment positions that women can find. A wide range of research has suggested that overall women tend to be less well positioned to take advantage of new economic opportunities under such conditions. In tourism, acting in such roles as guides, and as hostesses in newly privatised or new companies, often means being typecast in positions perceived to be extensions of the 'domestic role', being paid a poor basic wage and having to depend on tips and other favours to sustain an adequate income (BUCKLEY 1997).

Zdolność rozpoczęcia działalności gospodarczej przez kobiety, wobec trudności z uzyskaniem kredytu oraz ryzyka, jakie niosą próby przetrwania przy istnieniu szarej strefy, może być zmienna, zwłaszcza jeśli nie mają one odpowiednich znajomości i dostępu do „sieci przetrwania”. Ważne mogą tu się okazać inkubatory biznesowe, oferujące tanie do wynajęcia biura, dostęp do informacji i technologii komunikacyjnej oraz zapewniające kursy szkoleniowe i doradztwo. W Rosji kobiety otrzymywały niemal połowę pożyczek dla małych firm z funduszu 300 mln dolarów Europejskiego Banku Rekonstrukcji i Rozwoju. Na Węgrzech w drugiej połowie lat 90. ok. 40% nowych firm zostało utworzonych przez kobiety (MEDVEDEV 1998).

W sektorze wiejskim, gdzie może występować znaczne lokalne bezrobocie strukturalne (np. REY, BACHVAROV 1998), turystyka stwarza kobietom możliwości zatrudnienia, oferuje wsparcie i stanowi zachętę do działalności. Mogą np. zająć się organizacją zakwaterowania typu *bed & breakfast*, choć to znów może być odbierane jako przedłużenie ich „roli domowej”, organizacją atrakcji opartych na funkcjonowaniu gospodarstwa wiejskiego lub też założyć jednoosobowe, rodzinne lub grupowe SME (VERBOLE, MELE-PETRIC 1996; KULCSAR, VERBOLE 1997). Ważna edukacyjna rola – poprzez którą atrakcje wiejskie, szczególnie oparte na funkcjonowaniu gospodarstw, łączą odpoczynek, przyrodę, lokalną produkcję rolniczą i politykę zrównoważonego rozwoju – może być z dużym powodzeniem domeną działalności kobiet (np. HALL 2007).

5. PRACOWNICY TURYSTYKI JAKO PRZYBYSZE

Do niedawna relacje zachodzące między turystyką a migracją nie były dobrze zbadane (WILLIAMS, HALL 2002), ale nasuwają ważne pytania dotyczące definicji turystów i osób migrujących, polityki migracji, uchodźców i obywatelstwa. Różne i często niewyraźne kategorie czasowej mobilności, które obejmują spektrum pojęć, takich jak „osoba migrująca” i „turysta”, mogą spowodować, iż pojedyncze osoby i rodziny mają inne prawa, jeśli chodzi o dostęp do instytucji opieki zdrowotnej i społecznej, prawa własności, statusu prawnego i dostępu do edukacji (URRY 2000).

Yet, the pivotal role of women in tourism, and of tourism in structural transformation, places a considerable responsibility on the industry's development and management, and its collaboration and partnership with other social and economic development sectors to recognise the specific needs of women, and the specialised training and access to credit required in order to encourage women's entrepreneurial activity (WEINER 1997; HALL 2001). GHODSEE (2003) argues that, in the case of Bulgaria at least, state support for viable economic sectors such as tourism, with relatively high wages and employing a 'critical mass' of women, can help to ease women's burden within transition processes.

The capacity of entrepreneurial women to start their own business in the face of difficulties in obtaining credit and the risks of trying to survive alongside the grey economy, may be variable, particularly if they do not have the appropriate connections and access to 'survival networks'. Aid-assisted business incubators can be important. Such facilities can provide low-rent office space, access to information and communications technology and provide business training courses and advice. In Russia, women were receiving almost half of all small business loans from a \$ 300 mn fund of the European Bank for Reconstruction and Development. In Hungary about 40 per cent of new businesses were being generated by women in the later 1990s (MEDVEDEV 1998).

In the rural sector, where there may be significant local structural unemployment (e.g. REY and BACHVAROV 1998), tourism can provide women with employment opportunities and support for self-determination. This can take the form of managing the provision of bed and breakfast accommodation (although again this can be viewed pejoratively as simply an extension of the 'domestic role'), management of farm-based attractions, or establishing one-person, family or collaborative SMEs (VERBOLE, MELE-PETRIC 1996; KULCSAR, VERBOLE 1997). The important educational role that rural – and especially farm-based – attractions can play in making connections between leisure, nature, local produce and sustainability is a crucial one that women may be particularly adept in managing (e.g. HALL 2007).

W swoim przeglądzie relacji między turystyką a migracją WILLIAMS i HALL (2002) odnajdują ekonomiczne i kulturowe mechanizmy, które mają wpływ na pole badań, wymagania i inwestycje takich grup. Przyjęli oni idealny, czterofazowy model relacji, który można przedstawić jako cykl wzrostu, pod pewnymi warunkami (załącznik 1).

Taki model, chociaż uproszczony, podkreśla, że turystyka nie tylko może prowadzić do migracji, ale że migracje mogą generować turystykę, szczególnie poprzez przyjaźnie rozciągnięte w przestrzeni, sieci etniczne i rodzinne. Skala, natężenie i zakres takich powiązań ogromnie wzrosły w ostatnich dekadach dzięki rozszerzaniu Unii Europejskiej.

Procesy rozwoju turystyki w Europie polegają na przemieszczaniu się nie tylko dużych liczb turystów, ale również ludzi, którzy zmieniają miejsce pobytu ze względu na pracę w przemyśle turystycznym. Potencjalna złożoność takich ruchów może odzwierciedlać zależność między ośrodkiem centralnym a peryferiami oraz inne przestrzenne i strukturalne nierówności, albo też przyczyny ściśle osobiste. Migracje w poszukiwaniu pracy do miejscowości turystycznych charakteryzują się kilkoma cechami przestrzeni: a) kierunek od terenów położonych w głębi lądu do wybrzeża – np. w Hiszpanii i Jugosławii w latach 60. i 70. (POULSEN 1977; LEVER 1987); b) od terenów wiejskich do miejskich (np. SMAOUI 1979); c) od terenów miejskich do wiejskich (np. SANT, SIMONS 1993); d) mobilność wewnątrzregionalna w obrębie tego samego kraju (np. CUKIER, WALL 1994); e) międzynarodowa – np. mieszkańcy Europy Południowej podróżują do Europy Północnej i odwrotnie, a po rozszerzeniu Unii obywatele nowo przyjętych państw – do Europy Zachodniej (np. COLES, HALL 2005).

Każda miejscowość może doświadczyć kombinacji takich ruchów migracyjnych. Na przykład SALVA-THOMAS (2002) zidentyfikował dwa główne kierunki migracji osób poszukujących pracy na Balearach: napływ północno-południowy z krajów Unii Europejskiej oraz z południa na północ, związany z popytem na siłę roboczą w niektórych sektorach, jak budownictwo. Ale podejście miejscowych może okazać się ważne, jeśli chodzi o dostępność takich miejsc zatrudnienia. W bardziej rozwiniętych krajach miejscowi mogą odrzucać pracę w turystyce jako słabo płatną i poniżającą, zwłaszcza tam, gdzie gospodarka jest silna.

5. TOURISM WORKERS AS INCOMERS

Until recently, the relationship between tourism and migration had not been well researched (WILLIAMS and HALL 2002). But it raises important issues concerning the definitions of tourists and migrants, and the politics of migration, refugees and citizenship. *Different, often blurred*, categories of temporary mobility that embrace the spectrum of notions of 'migrant' and 'tourist' may see individuals and families enjoying varying rights in respect of access to health and welfare facilities, property, legal status and educational provision (URRY 2000).

In their overview of the inter-relationships between tourism and migration, WILLIAMS and HALL (2002) recognised the economic and cultural mechanisms that influence the search spaces, demand and investment of such groups. They adopted an idealised four-phase model of relationships that could become locked into a circle of growth under certain conditions (Box 1).

Although simplistic, such a model emphasises that not only can tourism lead to migration, but that migration may generate tourism flows, notably through the spatial extension of friendship, ethnic and kinship networks. The scale, intensity and scope of such linkages have increased significantly in recent decades, encouraged by EU enlargement.

Tourism development processes in Europe thus involve the movement not only of large numbers of tourists, but also of people who relocate to work in the tourism industry. The potential complexity of such flows may reflect core-periphery dependency and other spatial and structural inequalities, or reasons that may be highly personal. Specifically, labour migration flows to tourism destinations have embraced several spatial characteristics: (a) from an interior to a coastal location – for example within Spain and Yugoslavia in the 1960s and 1970s (POULSEN 1977; LEVER 1987); (b) from a rural to an urban context (e.g. SMAOUI 1979); (c) from urban to rural locations (e.g. SANT and SIMONS 1993); (d) intra-regional within the same country (e.g. CUKIER and WALL 1994); or (e) international – e.g. southern Europeans to northern Europe and *vice versa*, and, following EU enlarge-

Załącznik 1.

Czterofazowy model turystyki – relacje migracji

1. Napływ turystów na pewien teren prowadzi do tworzenia przemysłu turystycznego, który początkowo rekrutuje pracowników spośród lokalnej ludności; zapewnienie zakwaterowania i innych udogodnień pracownikom zatrudnionym w turystyce odbywa się na małą skalę i nieformalnie.

2. W miarę rozwoju turystyki następuje ciągły wzrost zapotrzebowania na pracowników, zwłaszcza posiadających specjalistyczne umiejętności. To stymuluje migrację zawodową. Pochodzenie i skład pojedynczych napływów pracowników mogą być wysoce zróżnicowane i sezonowe, oddając charakter popytu oraz to, jak osoby migrujące postrzegają niepewność zatrudnienia i obcość środowiska.

3. Relacja turystyka–migracja staje się coraz bardziej złożona. Wcześniej fluktuacje turystyki generują migracje: migrację konsumpcyjną, włączając osoby na emeryturze, oraz migrację produkcyjną, w odpowiedzi na możliwości zatrudnienia, chociaż ten drugi typ migracji może też ulegać wpływowi modnego stylu życia. Zmienia się również charakter migracji zawodowych z krajów trzecich; napływy sezonowe uzupełniane są permanentnymi migracjami zawodowymi. Rozwój społeczności tworzonych poprzez permanentną migrację zawodową generuje turystykę VFR zarówno dośrodkową, jak i odśrodkową. Może ona występować częściej wśród migrantów konsumpcyjnych, jeśli założymy, że mają oni więcej wolnego czasu i potencjalnie wyższe dochody.

4. Migranci „permanentni” mogą osiągnąć etap, na którym decydują się wyjechać. W przypadku osób migrujących w celu znalezienia zatrudnienia dzieje się tak z powodów osobistych lub w reakcji na zmniejszające się możliwości ekonomiczne, jeśli turystyka przechodzi stagnację lub upadek. W przypadku migrantów konsumpcyjnych decyzja taka może odzwierciedlać warunki rozkwitu gospodarczego, powodującego wzrost cen i zmniejszającego realne zarobki. Coraz słabsza kondycja fizyczna migrantów w wieku emerytalnym może wpływać na ich decyzję powrotu do domu i poszukiwania wsparcia rodziny. Ponadto, turyści mogą zdecydować się sami na migrację na podstawie swoich turystycznych doświadczeń i ze względu na istniejące lokalne sieci społeczne.

Źródło: Według WILLIAMS i HALLA (2002, s. 8–12).

Box 1.

Four-phase model of tourism – migration relationships

1. The flow of tourists into an area leads to the creation of a tourism industry that initially recruits labour locally; the provision for tourism employees of accommodation and other facilities remains small scale and informal.

2. As tourism develops there is a continuing growth in demand for labour, particularly with certain specialised skills. This stimulates labour migration. The origins and composition of such flows may be highly differentiated and seasonal, reflecting the nature of demand as well as the migrants' perceptions of the uncertainty of employment and unfamiliarity of the environment.

3. The tourism-migration relationship becomes more complex. As tourism continues, earlier tourism flows will have generated migration flows: consumption migrants, including retired people, and production migrants, responding to employment opportunities, although the latter may also be influenced by life-style goals. There are also changes in the nature of labour migration from third countries, with seasonal flows being complemented by permanent labour migration. The growth of permanent migrant communities generates VFR tourism, both inbound and outward. These may be more frequent for the consumption-led migrants on the assumption that they have more free time and potentially higher incomes.

4. 'Permanent' migrants may reach a point where they decide to leave. In the case of labour migrants this may be for personal reasons or in response to declining economic opportunities if tourism is stagnating or declining. For consumption-led migrants it may reflect booming economic conditions forcing up prices and depressing their real incomes, and/or the increasing frailty of retirement migrants leading them to return home to seek the support of their families. Also, earlier VFR tourists to migrants at the destination decide to become migrants themselves, stimulated both by their tourism experience and the existence of local social networks.

Source: After WILLIAMS and HALL (2002, p. 8–12).

Hierarchiczny układ strukturalny może więc stać się oczywisty pomiędzy migrującymi pracownikami a rezydentami w regionie docelowym. Migrujący mogą nie być postrzegani jako groźna konkurencja dla miejscowej siły roboczej, jeśli będą odgrywać rolę kulturowe o niskim statusie i wypełniać nisze ekonomiczne, nieatrakcyjne dla

ment, citizens of new accession states to western Europe (e.g. COLES and HALL 2005).

Any destination may experience combinations of these flows. For example, SALVATHOMAS (2002) identified two main flows of labour immigrants into the Balearic Islands: a north-south flow from European Union countries, and a south-north component

miejscowych (np. CUKIER, WALL 1994; SCOTT 1995, 1997). Zatem ze względów społecznych, gospodarczych i strukturalnych tacy pracownicy turystyki mogą znaleźć się na pozycji niższej w stosunku do populacji rezydentów. Dla kontrastu, wielonarodowościowa kontrola rozwoju turystyki na wielką skalę może charakteryzować się napływem osób z zewnątrz, które zajmują pozycje kierownicze i specjalistyczne o wysokim statusie i wysoko płatne, potencjalnie odwracając hierarchiczny układ. W rzeczy samej, w miejscowościach w słabiej rozwiniętych krajach zatrudnienie w turystyce mogą być wielce pożądane. Stosunkowo wysokie zarobki, pewność pracy, możliwość kontaktu z turystami oraz otrzymywania napiwków i innych korzyści, mogą być postrzegane jako nadzieja na podniesienie swojej roli i statusu społecznego (WILLIAMS, HALL 2002).

Motywacja do takiej migracji często prezentowana jest w postaci czynników *push and pull*, a kulturowe rozbieżności między źródłem a regionem recepcyjnym są ważne ze względu na społeczne implikacje. Często się zdarza, że pracownicy migracyjni oddzielani są od miejscowej ludności ze względu na czynności fizyczne i przestrzenie aktywności, takie jak zakwaterowanie czy godziny pracy, oraz z powodu różnic etnicznych i religijnych. Jednakże w literaturze dotyczącej miejscowości turystycznych w porównaniu z większymi studiami na temat migracji, badającymi mobilność w zależności od płci (np. IREDALE 2005; NORMAN, BOYLE, REES 2005), stosunkowo niewiele mówi się o sprawach, takich jak dobrobyt migrantów turystycznych, wpływ migracji na życie rodzinne, zwłaszcza gdy zatrudnienie jest sezonowe, socjo-ekonomicznych konsekwencjach dla terenów źródłowych czy implikacjach dla dostaw usług zarówno na terenach źródłowych (pochodzenia), jak i recepcyjnych.

W jednym z niewielu badań nad zatrudnieniem osób migrujących w turystyce, LORDKIPANIDZE i BACKMAN (2005:792) wskazują na te osoby jako jedno z najbardziej dynamicznych źródeł przedsiębiorczości na terenach wiejskich, co widać na przykładzie pojawienia się 250 przedsiębiorstw kierowanych przez przedsiębiorców ze Środkowego Wschodu, Chin i Wietnamu w szwedzkim regionie Soderslaet. Taki sukces może odzwierciedlać lub maskować złożoną sieć możliwych relacji pomiędzy migrującymi za pracą a mieszkańcami lokalnymi w kategorii nierównych pozycji lub wzajemnego uzupełniania się poprzez różnicowanie.

related to labour demand in pressured sectors such as construction. But the attitudes of local people may be significant for the availability of such employment roles. In more developed societies, locals may shun tourism-related jobs as poorly paid and demeaning, particularly where the economy is strong.

A hierarchical inferior-superior structural relationship may thus become explicit between migrant workers and residents in the destination region. Migrants may be seen not to be supplanting indigenous workforces if they fill low-status cultural roles and economic niches in which locals chose not to participate (e.g. CUKIER and WALL 1994; SCOTT 1995, 1997). Thus socially, economically and structurally, such tourism workers may be placed in a position of inferiority in relation to the resident population. By contrast, multinational control of large-scale tourism development may be characterised by the influx of outsiders to fill high-status and high-income managerial and skilled positions, potentially reversing hierarchical positions. Indeed, within destinations in less developed countries, tourism positions may be highly sought after. Perceived relatively high wages, job security, and opportunities to interact with tourists and gain gratuities and other benefits, may be seen to offer the hope of improving social roles and status (WILLIAMS and HALL 2002).

The motivation for such migration is often presented in terms of push and pull factors and the cultural disparities between source and host region are important for the welfare implications of such activity. Often tourism migrant workers are segregated from the local population in terms of their physical activities and activity spaces such as accommodation, working hours, and by their ethnic and religious backgrounds. But in the literature on tourism destinations, compared with wider migration studies, such as that on gender-related mobility (e.g. IREDALE 2005; NORMAN, BOYLE and REES 2005), relatively little research has been undertaken on such issues as the welfare of tourism migrants, the impacts of such movement on family life, particularly when employment is seasonal, the socio-economic consequences for the source areas, and the implications for subsequent service provision in both source and host regions.

W innych okolicznościach wewnętrzna migracja większościowej grupy narodowej na terytory mniejszościowe może pogorszyć byt mniejszości i obniżyć jej kulturową rolę w turystyce, a nawet zagrozić jej kulturowemu przetrwaniu. YAMAMURA (2004) twierdzi, iż w Chinach potrzebna jest polityka promująca lokalną przedsiębiorczość poprzez wspieranie miejscowych organizacji i sieci, aby stymulować sprzedaż towarów i świadczenie usług o wysokiej wartości dodanej, które mogą wykorzystać i uwydatnić lokalną kulturę i spuściznę oraz poprawić dobrobyt grup mniejszościowych.

GOSSLING (2002) sugeruje, iż daleka podróż zaburza pewność co do tego, co jest domem danej osoby oraz jej poczucie przywiązania i dbałości. Na terenach docelowych mogą przebywać zarówno turyści, jak i osoby migrujące w poszukiwaniu pracy z odległych miejscowości, co może mieć poważne społeczne implikacje. Gosling twierdzi, że bez identyfikacji „swojego domu” obywatele już nie postrzegają siebie jako części danego miejsca oraz przestają rozumieć jego ekologiczne granice i – co ważne – tracą poczucie odpowiedzialności za to miejsce.

Migracja w poszukiwaniu pracy w turystyce może opóźnić długofalowy rozwój wsi lub regionów, z których wywodzą się wyjeżdżający, chociaż osoby te mogą regularnie przysyłać swoim rodzinom znaczne sumy pieniędzy. Często jednak kapitał ten spożytkowany jest na konsumpcję, rozbudowę domu lub kupno nowego samochodu, a nie inwestowany w ulepszenie lokalnej infrastruktury lub zwiększenie zatrudnienia. Ostatni raport Banku Światowego (MANSOOR, QUILIN 2007) podkreśla ważną rolę wpłat pieniężnych w rozwoju gospodarczym niektórych mniej rozwiniętych wschodnich i centralnych krajów europejskich. W Albanii, Bośni i Mołdawii wpłaty takie stanowiły 15% i 27% produktu narodowego brutto w latach 2003–2004, a ostatnia liczba została przekroczona tylko na Haiti i w Tonga. Dla krajów Europy Wschodniej i Środkowej jako całości, 3/4 przysyłek pieniężnych pochodzi od osób migrujących w ramach Unii Europejskiej, a ok. 10% od tych z Rosji.

Osoby, które zdecydowały się na powrót mogą wracać na tereny, które same są docelowym miejscem turystycznym (i migracyjnym). Migranci niewykwalifikowani mogą wracać z kapitałem finansowym w formie oszczędności oraz z kapitałem ludzkim w postaci wyuczonego języka, doświadczeń zawodowych i szkoleń. Niewielkie

In one of the few studies to reflect on immigrant tourism employment, LORDKIPANIDZE, BREZET and BACKMAN (2005: 792) point to migrants being one of the most dynamic sources of entrepreneurship in rural areas, exemplified in the growth of 250 enterprises operated by Middle Eastern, Chinese and Vietnamese entrepreneurs in the Söderslätt region of Sweden. Such success may reflect or mask a complex web of possible relationships between labour migrants and destination residents in terms of unequal superior/inferior structural positions or of complementarity through differentiation.

In other circumstances, the internal migration of a national majority group to minority areas may both prejudice the welfare opportunities of the minority and dilute its cultural role in tourism, and perhaps threaten its very cultural survival. In the Chinese context, YAMAMURA (2004) has argued that there is a need for policies to promote local entrepreneurial endeavour through support for indigenous organisations and networks in order to help stimulate high added-value goods and services that can employ and highlight local culture and heritage and improve the welfare position of minority groups.

GÖSSLING (2002) has suggested that long distance travel disrupts the sense of what is a person's home and their sense of attachment and care. In destination areas where there may be both long-haul tourists and long distance migrant tourism workers, this may have important social implications. Gössling suggests that, without this sense, citizens do not perceive themselves as part of a place any longer, and lose their understanding of the ecological limits of places and, importantly, the responsibility to care for places.

For migrants' source areas, tourism employment migration can act to postpone long-term rural or regional development although they may send back regularly to their families significant amounts of money in remittances. Yet often such potential capital is used for consumption to (self-) build a larger house or buy new a car rather than being invested to help upgrade local infrastructures or improve structural employment opportunities. A recent World Bank report (MANSOOR and QUILIN 2007) has emphasised the important role of remittances for a number of less advanced CEE countries in assisting

badania osób powracających z takiej migracji ukazują, jak ważne jest samozatrudnienie i założenie własnego interesu, takiego jak hotel, restauracja czy bar (KENNA 1993). Generowanie miejsc pracy w turystyce wiejskiej może zniechęcić ludzi do migrowania do miast. Rodzą się nowe możliwości, które jednak wymagają uważnego planowania, jeśli mają być włączone do narodowego lub regionalnego planu transformacji socio-ekonomicznej.

6. WNIOSKI

Jest potrzeba przeprowadzania szczegółowych badań nad strukturalnymi różnicowaniami napływających pracowników turystyki w kontekście usług, takich jak zakwaterowanie oraz zdrowie i edukacja, które mają wpływ na ich dobrobyt (HAUTZINGER 2002; *Tourism Concern* 2004). Potrzeba również badań, które wykażą, jak kształtuje się dystrybucja zysków i strat pomiędzy migracyjnymi pracownikami turystyki a miejscową ludnością oraz między powracającymi migrantami a ich społecznością rodzimą. Do jakiego stopnia i w jakich okolicznościach grupy te mogą dzielić wartości oferowane turystom i korzyści płynące z takiej konsumpcji? Konsekwencje migracji wynikające z poszerzenia Unii Europejskiej powinny sprowokować do poważnych badań w tym zakresie (HALL, SMITH, MARCISZEWSKA 2006). Ich implikacje wykraczają daleko poza turystykę i prowadzą do rozważań nad ich potencjalnie strategicznym znaczeniem dla „starej” i „nowej” Europy.

Takie konsekwencje wskazują również, iż każda grupa uczestnicząca w procesach rozwoju turystyki musi wyraźnie wziąć odpowiedzialność za swój wkład w kulturową i środowiskową przemianę. Jednakże zaakceptowanie takiej odpowiedzialności jest zaledwie pierwszym krokiem w kierunku przewidywania i reagowania na implikacje turystyki i podróży dla naszego globalnego ekosystemu.

economic growth. For Albania, Bosnia and Moldova remittances represented between 15 and 27 per cent of GDP in 2003/4, and the latter figure for Moldova was exceeded globally only by Haiti and Tonga. For CEE as a whole, three-quarters of remittances by value arrive from migrants in the EU and about ten per cent from those in Russia.

Return migrants may be coming back to a home area that itself acts as a tourism (and indeed migration) destination. Un-skilled migrants may return with financial capital in the form of savings and human capital in language acquisition, work experience and training. Limited research on return migrants emphasises the importance to personal status of being able to be self-employed and setting up a small business such as a hotel, restaurant or bar (KENNA 1993). Employment generated by rural tourism may discourage rural to urban migration flows to offer an intervening opportunity that, nevertheless, requires careful planning if it is to be integrated into a national or regional plan for socio-economic transformation.

6. CONCLUSIONS

More detailed studies are required to examine the structural positions of incoming tourism workers in relation to the provision of services such as housing, health and education that affect their well-fare (HAUTZINGER 2002; *Tourism Concern* 2004). Studies are also needed to explore how the distribution of gains and losses interposes between (migrant) tourism workers and the resident population and between the returning migrants and their source community. How far, and in what circumstances, can these groups share the values on offer to be consumed by tourists and the benefits derived from such consumption? The migration consequences of EU enlargement should generate important research in this area (HALL, SMITH and MARCISZEWSKA 2006). Their implications extend far beyond tourism into considerations of potentially strategic importance for both 'old' and 'new' Europe.

Such consequences also emphasise that each stakeholder group within tourism development processes needs to more explicitly accept responsibility for its contribution to

cultural and environmental change. But acknowledging such a responsibility is only the first step in both anticipating and responding to the implications of tourism and travel activity for our global ecosystem.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

- AIDIS, R., 2003, Officially despised yet tolerated: open-air markets and entrepreneurship in post-socialist countries, *Post-Communist Economies* 15(3), 461–473.
- AIREY, D., 1994, Education for tourism in Poland: the PHARE Programme, *Tourism Management* 15(6), 467–470.
- AIREY, D., SHACKLEY, M., 1997, Tourism development in Uzbekistan, *Tourism Management* 18(4), 199–208.
- AITKEN, C., HALL, C. M., 2000, Migrant and foreign skills and their relevance to the tourism industry, *Tourism Geographies* 2(1), 66–86.
- BACHVAROV, M., 1997a, End of the model? Tourism in post-communist Bulgaria, *Tourism Management* 18(1), 43–50.
- BACHVAROV, M., 1997b, The current ethnic panorama in Bulgaria, *GeoJournal* 43(3), 215–224.
- BACHVAROV, M., 1999, Troubled sustainability: Bulgarian seaside resorts, *Tourism Geographies* 1(2), 192–203.
- BACHVAROV, M., 2006, Tourism in Bulgaria, [w:] D. Hall, M. Smith, B. Marciszewska (eds), *Tourism in the New Europe: the Challenges and Opportunities of EU Enlargement*, CABI Publishing, Wallingford, UK, 241–255.
- BEHRINGER, Z., KISS, K., 2004, The role of foreign direct investment in the development of tourism in post-communist Hungary, [w:] D. Hall (ed.), *Tourism and Transition: Governance, Transformation and Development*, CABI Publishing, Wallingford, UK, 73–81.
- BOISSEVAIN, J., 1977, Tourism and development in Malta, *Development and Change* 8, 523–538.
- BOISSEVAIN, J., INGLOTT, I. S., 1979, Tourism in Malta, [w:] E. de Kadt (ed.), *Tourism: Passport to Development?* Oxford University Press, Oxford, 265–284.
- BUCKLEY, M. (ed.), 1997, *Post-Soviet Women: From the Baltic to Central Asia*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BURGESS, J., 2003, Sustainable consumption: is it really achievable? *Consumer Policy Review* 13(3), 78–84.
- CASTLES, S., BOOTH, H., WALLACE, T., 1984, *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*, Pluto Press, London.
- COLES, T. E., DUVAL, D. T., HALL, C. M., 2004, Tourism, mobility and global communities: new approaches to theorising tourism and tourist spaces, [w:] W. Theobald (ed.), *Global Tourism*, Butterworth-Heinemann, Oxford, 3rd edn.
- COLES, T., HALL, D., 2005, Tourism and EU enlargement. Plus ça change? *International Journal of Tourism Research* 7(2), 51–61.
- CUKIER, J., WALL, G., 1994, Informal tourism employment: vendors in Bali, Indonesia, *Tourism Management* 15(6), 464–467.
- D'SA, E., 1999, Wanted: tourists with a social conscience, *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 11(2–3), 64–68.
- EGBERT, H., 2006, Cross-border small-scale trading in South-Eastern Europe: do embeddedness and social capital explain enough? *International Journal of Urban and Regional Research* 30(2), 346–361.
- FARRELL, B. J., COBBIN, D. M., FARRELL, H. M., 2002, Can codes of ethics really produce consistent behaviours? *Journal of Managerial Psychology* 17(6), 468–490.
- FENNELL, D. A., 1999, *Ecotourism: an Introduction*, Routledge, London, New York.
- FENNELL, D. A., 2000, Tourism and applied ethics, *Tourism Recreation Research* 25(1), 59–69.
- FIALOVÁ, D., KADLECOVÁ, V., 2006, New trends of second housing and the consequences, Łódź, Poland: Paper presented at ATLAS annual conference, *The Transformation of Tourism Spaces*, 20–22 September, University of Łódź, Łódź.
- FISHER, J., 2003, Surface and deep approaches to business ethics, *Leadership and Organization Development Journal* 24(2), 96–101.
- FLECKENSTEIN, M. P., HUEBSCH, P., 1999, Ethics in tourism – reality or hallucination? *Journal of Business Ethics* 19(1), 137–142.
- France 24, 2006, Doctors, Poland needs you! France 24, 1 December <www.france24.com/france24Public/en/special-reports/Immigration-Europe/20061201-polish-doctors.html> (accessed 15 January 2007).
- GALIA, V., 2006, Kinship and transborder exchange at the Bulgarian-Serbian border in the second half of the twentieth century, *European Journal of Turkish Studies* 4 <www.ejts.org/document607.html> [accessed 4 January 2007].
- GARROD, B., FENNELL, D. A., 2004, Analysis of whalewatching codes of conduct, *Annals of Tourism Research* 31(2), 334–352.
- GHO�SEE, K., 2003, State support in the market: women and tourism employment in post-socialist Bulgaria, *International Journal of Politics, Culture and Society* 16(3), 465–482.
- GÖSSLING, S., 2002, Human-environmental relations with tourism, *Annals of Tourism Research* 29(2), 539–556.
- HALL, D., 1991, Eastern Europe and the Soviet Union: overcoming tourism constraints, [w:] D. Hall (ed.), *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union*, Belhaven: London, Halsted: New York, 49–78.
- HALL, D., 2000, Cross-border movement and the dynamics of 'transition' processes in South-eastern Europe, *GeoJournal* 50(2–3), 249–253.
- HALL, D., 2001, From the 'Iron Curtain' to the 'Dollar Curtain': women and tourism in Eastern Europe, [w:] Y. Apostolopoulos, S. Sonmez, D. J. Timothy (eds), *Women as Producers and Consumers of Tourism in Developing Regions*, Praeger, Westport, 191–207.
- HALL, D., 2004, Key themes and frameworks, [w:] D. Hall (ed.), *Tourism and Transition: Governance, Transformation and Development*, CABI Publishing, Wallingford, UK, 25–51.
- HALL, D., 2005, Sustainable rural tourism and rural change, [w:] D. Schmied (ed.), *Winning and Losing: the Changing Geography of Europe's Rural Areas*, Ashgate, Aldershot, UK, 72–89.
- HALL, D., 2007, Policy response to rural dangers: managing educational visits in the wake of the foot and mouth and *E. coli* crises, [w:] E. Laws, B. Prideaux, K. Chon (eds), *Crisis Management in Tourism*, CABI Publishing, Wallingford, UK, 32–42.

- HALL, C. M., WILLIAMS, A. M. (eds), 2002, *Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption*, Kluwer, Dordrecht.
- HALL, C. M., MÜLLER, D. K., 2004, Introduction: second homes, curse or blessing? Revisited, [w:] C. M. Hall, D. K. Müller (eds), *Tourism, Mobility and Second Homes: Between Elite Landscape and Common Ground*, Channel View, Clevedon, UK, 3-14.
- HALL, D., BROWN, F., 2006, *Tourism and Welfare: Ethics, Responsibility and Sustained Well-being*, CABI Publishing, Wallingford, UK.
- HALL, D., SMITH, M., MARCISZEWSKA, B. (eds), 2006, *Tourism in the New Europe: the Challenges and Opportunities of EU Enlargement*, CABI Publishing, Wallingford, UK.
- HARRISON, D., 1993, Bulgarian tourism: a state of uncertainty, *Annals of Tourism Research* 20(3), 519-534.
- HAUTZINGER, S., 2002, Will the real commodity please stand up? Skiing and 'touristic' real estate in Eagle Valley, Colorado, *Research in Economic Anthropology* 21, 343-366.
- HENDRY, J., 2004, *Between Enterprise and Ethics. Business and Management in a Bimoral Society*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- IREDALE, R., 2005, Gender, immigration policies and accreditation: valuing skills of professional women migrants, *Geoforum* 36(2), 155-166.
- KENNA, M. E., 1993, Return migrants and tourism development: an example from the Cyclades, *Journal of Modern Greek Studies* 11(1), 75-95.
- KULCSAR, L., VERBOLE, A., 1997, *National Action Plans for the Integration of Rural Women in Development: Case Studies in Hungary and Slovenia*, Food and Agriculture Organisation of the United Nations, Rome.
- LEVER, A., 1987, Spanish tourism migrants: the case of Lloret de Mar, *Annals of Tourism Research* 14(4), 449-470.
- LINDFELT, L-L., 2004, Ethics codes in Finnish business, *Finnish Journal of Business Economics* 53(3), 242-259.
- LOCKE, R., 2003, *Note on Corporate Citizenship in a Global Economy*, Sloan School of Management and Department of Political Science, Massachusetts Institute of Technology, Boston Mass.
- LORDKIPANIDZE, M., BREZET, H., BACKMAN, M., 2005, The entrepreneurship factor in sustainable tourism development, *Journal of Cleaner Production* 13(8), 787-798.
- MALLOY, D. C., FENNEL, D. A., 1998, Codes of ethics and tourism: an exploratory content analysis, *Tourism Management* 19(5), 453-461.
- MANSOOR, A., QUILLIN, B., 2007, *Migration and Remittances: Eastern Europe and the Former Soviet Union*, The World Bank, Washington DC.
- MASON, K., 2000, The propensity of business travellers to use low-cost airlines, *Journal of Transport Geography* 8, 107-119.
- MASON, K., 2001, Marketing low-cost airline services to business travellers, *Journal of Air Transport Management* 7, 103-109.
- MASON, P., MOWFORTH, M., 1996, Codes of conduct in tourism, *Progress in Tourism and Hospitality Research* 2, 151-167.
- MEDVEDEV, K., 1998, A review of women's emancipation in Hungary: limited successes offer some hope, *Transition*, 26 February.
- MILLER, G., 2001, Corporate responsibility in the UK tourism industry, *Tourism Management* 22(6), 589-598.
- MINTZBERG, H., 1996, Managing government, governing management, *Harvard Business Review* 74 (May-June), 75-83.
- MOORE, K., 1970, Modernization in a Canary island village: an indicator of social change in Spain, *Journal of the Royal Anthropological Society* 2, 19-34.
- MOWFORTH, M., MUNT, I., 1998, *Tourism and Sustainability. New Tourism in the Third World*, Routledge, London.
- MOWFORTH, M., MUNT, I., 2003, *Tourism and Sustainability. New Tourism in the Third World*, Routledge, London, 2nd edn.
- NORMAN, P., BOYLE, P., REES, P., 2005, Selective migration, health and deprivation: a longitudinal analysis, *Social Science & Medicine* 60(12), 2755-2771.
- NYLANDER, M., 2001, National policy for 'rural tourism': the case of Finland, [w:] L. Roberts and D. Hall, *Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice*, CABI Publishing, Wallingford, UK, 77-81.
- NYLANDER, M., HALL, D., 2005, Rural tourism policy: European perspectives, [w:] D. Hall, I. Kirkpatrick, M. Mitchell (eds), *Rural Tourism and Sustainable Business*, Channel View, Clevedon, UK, 17-40.
- PAYNE, D., DIMANCHE, F., 1996, Towards a code of conduct for the tourism industry: an ethics model, *Journal of Business Ethics* 15(9), 997-1007.
- PIDD, H., HARDING, L., 2006, Why would you leave a place like Wrocław?, *The Guardian*, 21 July.
- POMERANZ, F., 2004, Ethics: toward globalization, *Managerial Auditing Journal* 19(1), 8-14.
- POULSEN, T. M., 1977, Migration on the Adriatic coast: some processes associated with the development of tourism, [w:] H. L. Kostanick (ed.), *Population and Migration Trends in Eastern Europe*, Boulder CO: Westview, 197-215.
- REY, V., BACHVAROV, M., 1998, Rural settlements in transition - agricultural and countryside crisis in the Central-Eastern Europe, *GeoJournal* 44(4), 345-353.
- ROBERTS, G., HARRISON, M., 2006, Budget airlines spread their wings to Africa, *The Independent*, 2 March, 3.
- RYAN, C., 2002, Equity, management, power sharing and sustainability - issues of the 'new tourism', *Tourism Management* 23(1), 17-26.
- SALVÀ-THOMÁS, P. A., 2002, Foreign immigration and tourism development in Spain's Balearic Islands, [w:] C. M. Hall, A. M. Williams (eds), *Tourism and Migration*, Kluwer, Dordrecht, 119-134.
- SANT, M., SIMONS, P., 1993, Counterurbanization and coastal development in New South Wales, *Geoforum* 24(3), 291-306.
- SCOTT, J., 1995, Sexual and national boundaries in tourism, *Annals of Tourism Research* 22(2), 385-403.
- SCOTT, J., 1997, Chances and choices: women and tourism in northern Cyprus, [w:] M. T. Sinclair (ed.), *Gender, Work and Tourism*, Routledge, London, New York, 60-90.
- SEATON, A. V., 1996, Tourism and relative deprivation: the counter-revolutionary pressures of tourism in Cuba, [w:] M. Robinson, N. Evans, P. Callaghan (eds), *Tourism and Culture: Image, Identity and Marketing*, Business Education Publishers, Sunderland, UK, 197-216.
- SEATON, A. V., 1997, Demonstration effects or relative deprivation? The counter-revolutionary pressures of tourism in Cuba, *Progress in Tourism and Hospitality Research* 3(4), 307-320.
- SIK, A., WALLACE, C., 1999, The development of open-air markets in East-Central Europe, *International Journal of Urban and Regional Research* 23(4), 697-714.
- SMAOUI, A., 1979, Tourism and employment in Tunisia, [w:] E. de Kadt (ed.), *Tourism: Passport to Development?* Oxford University Press, Oxford, 101-110.
- STARK, J. C., 2002, Ethics and ecotourism: connections and conflicts, *Philosophy and Geography* 5(1), 101-113.
- SZIVAS, E., RILEY, M., 2002, Labour mobility and tourism in the post 1989 transition in Hungary, [w:] C. M. Hall, A. M. Williams (eds), *Tourism and Migration*, Kluwer, Dordrecht, 53-72.

- THUEN, T., 1999, The significance of borders in the East European transition, *International Journal of Urban and Regional Research* 23(4), 738–750.
- TOURISM CONCERN, 2004, *Sun, Sand, Sea and Sweatshops*, London: Tourism Concern <<http://www.tourismconcern.org.uk/campaigns/ssss>> (accessed 2 May 2006).
- URRY, J., 2000, *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-first Century*, London: Routledge.
- VÁGNER, J., FIALOVÁ, D. (eds), 2004, *Regionální Differenciace Druhého Bydlení v Česku*, Department of Social Geography and Regional Development, Karlova University, Prague.
- VERBOLE, A., 2003, Networking and partnership building for rural tourism development, [w:] D. Hall, L. Roberts, M. Mitchell (eds), *New Directions in Rural Tourism*, Ashgate, Aldershot, UK and Burlington VT, 152–168.
- VERBOLE, A., MELE-PETRIC, M., 1996, *National Action Plan for Integration of Farm and Rural Women in Development: a Case Study of Slovenia*, FAO Workshop, Wageningen.
- WEEDEN, C., 2005, Ethical tourism, [w:] M. Novelli (ed.), *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Case Studies*, Elsevier, Amsterdam, 233–245.
- WEINER, E., 1997, Assessing the implications of political and economic reform in the post-socialist era: the case of Czech and Slovak women, *East European Quarterly* 31(3), 473–502.
- WHEWELL, T., 2006, Polish concern as workers migrate, *BBC Radio 4 Crossing Continents*, 6 July.
- WILLIAMS, A. M., BALÁŽ, V., 2000, Western Europe and the Eastern enlargement, [w:] D. Hall, D. Danta (eds), *Europe Goes East: EU Enlargement, Diversity and Uncertainty*, The Stationery Office, London, 15–29.
- WILLIAMS, A. M., BALÁŽ, V., 2002, International petty trading: changing practices in Trans-Carpathian Ukraine, *International Journal of Urban and Regional Research* 26(2), 323–342.
- WILLIAMS, A. M., HALL, C. M., 2000, Tourism and migration: new relationships between production and consumption, *Tourism Geographies* 2(1), 5–27.
- WILLIAMS, A. M., HALL, C. M., 2002, Tourism, migration, circulation and mobility: the contingencies of time and place, [w:] C. M. Hall, A. M. Williams (eds), *Tourism and Migration*, Kluwer, Dordrecht, 1–52.
- WILLIAMS, F., COPUS, A., 2005, Business development, rural tourism and the implications of 'milieu', [w:] D. Hall, I. Kirkpatrick, M. Mitchell (eds), *Rural Tourism and Sustainable Business*, Channel View, Clevedon, UK, 305–322.
- WOODS, R., 2004, Our extended family comes knocking, *The Sunday Times*, 2 May.
- WRIGHT, P. C., SZETO, W. F., LEE, S. K., 2003, Ethical perceptions in China: the reality of business ethics in an international context, *Management Decision* 41(2), 180–189.
- WTO (World Tourism Organisation), 2001, *Global Code of Ethics for Tourism*, Madrid: WTO <http://www.world-tourism.org/code_ethics/pdf/languages/Codigo%20Etico%20Ing.pdf> (accessed 24 June 2005).
- YAMAMURA, T., 2004, Authenticity, ethnicity and social transformation at World Heritage Sites: tourism, retailing and cultural change in Lijiang, China, [w:] D. Hall (ed.), *Tourism and Transition: Governance, Transformation and Development*, CABI Publishing, Wallingford, UK, 185–200.